

Inleidingen

Stedenbouwkundige ontwikkeling van Sint-Joost-ten-Node



HOTEL, AVENUE DE L'ASTRONOMIE, A BRUXELLES.

ARCHITECTE : HENRI MAQUET.

Sterrekundelaan. Homogene huizenrij, heden afgebroken (*L'Émulation*, 1910, pl. VIII).

Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, Brussels Hoofdstedelijk Gewest



Inhoud

Stedenbouwkundige inleiding	1
Geografische situering	3
12e eeuw-1500.....	3
1500-1700	5
1700-1815	7
1815-1830	8
1830-1850	9
1850-1914	11
Van het interbellum tot heden	13

Redactie:
Dirk Nevelsteen

1997

© Ministerie van het
Brussels Hoofdstedelijk
Gewest,
Directie Monumenten en
Landschappen,
CCN
Vooruitgangstraat 80
1035 Brussel

Verantwoordelijke uitgever:
P. Crahay



Geografische situering

Met zijn iets meer dan honderd hectare vormt Sint-Joost-ten-Node één van de kleinste gemeenten van het Brussels Gewest. Grenzend aan Schaarbeek in het noorden en Brussel in het zuiden ontwikkelde zijn kern zich in het Maalbeekdal. Deze beek die in de loop van de 19e eeuw in riool veranderde, liep ten oosten van en ongeveer evenwijdig met de Zennevallei. Ze vond haar oorsprong in het westelijk deel van het Ter Kamerenbos en baande zich een weg in noordelijke richting om ter hoogte van de huidige Portaalsstraat (Schaarbeek) in de Zenne uit te monden. In Sint-Joost-ten-Node kunnen we haar beloop nog herkennen in de tracés van de Pacificatiestraat, de Sint-Jooststraat en de Wijnheuvelenstraat. Vandaag vormen de vijvers van Elsene, het Leopoldspark en de Maria-Louizasquare het laatste spoor van de sliert vijvers die de beek bevoorradde. Het grondgebied van de gemeente strekt zich verder uit over de betrekkelijk steile oostelijke flank van de Zennevallei en over een uitloper van het Brabants plateau die in de richting loopt van de Sterrenkundelaan en de Middaglijnstraat en die uitkomt op het Koninginneplein in Schaarbeek.¹

12e eeuw-1500

De enkele archeologische vondsten op het grondgebied van Sint-Joost-ten-Node zijn onvoldoende om het bestaan van een belangrijke nederzetting vóór de 12e eeuw te vermoeden.² Een eerste vermelding van het gehucht “Nude” treffen we aan in een overeenkomst tussen het klooster van Koudenberg en het kapittel van Sint-Goedele uit 1251.³ Er bestaat nog geen eenduidige verklaring voor deze naam die we in de volgende eeuwen terugvinden als Oede, Noede, ten Noede, ten Hoye, ten Noey en zelfs Tenouille. De naam kan wijzen op het bestaan van een kapel, in een niet te achterhalen verleden, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw-ten-Noode die op verschillende plaatsen in België werd aangetroffen⁴ of kan afgeleid zijn van het Germaanse toponiem “Nuda” wat nauw dal betekent.⁵

De ontwikkeling van ten Noode was vanaf het begin zeer nauw verbonden met die van Brussel. Veel wijst er zelfs op dat het gehucht zijn ontstaan te danken heeft aan de expansie van de stad Brussel in de 12e eeuw. Twee belangrijke invalswegen van Brussel doorkruisten het grondgebied van het gehucht. In noordzuidelijke richting, op de oostelijke flank van de Zennevallei, liep de Keulse baan, de handelsroute die Keulen via Brussel met Brugge en de Noordzee verbond.⁶ In oostwestelijke richting, dwars door het Maalbeekdal, liep de weg naar Leuven, met een aftakking naar Tervuren. Deze wegen waren in de eerste helft van de 14e eeuw al tot buiten de stadspoorten van de eerste omwalling (12e eeuw) met huizen omzoomd. Ten Noode maakte toen reeds, met andere naburige gemeenten, deel uit van de

¹ VAN BEMMEL, E., *Histoire de Saint-Josse-ten-Noode et de Schaerbeek*, Sint-Joost, 1869, p. 12.

² Voor meer informatie, zie: CABUY, Y., DEMETER, S., LEUXE, F., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, dl. 6, *Sint-Joost-ten-Node*, Brussel, (Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis), 1994.

³ WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles*, Brussel, 1973, dl. 8A, p. 8.

⁴ D'OSTA, J., *Dictionnaire historique des faubourgs de Bruxelles*, Brussel, 1989, p. 209.

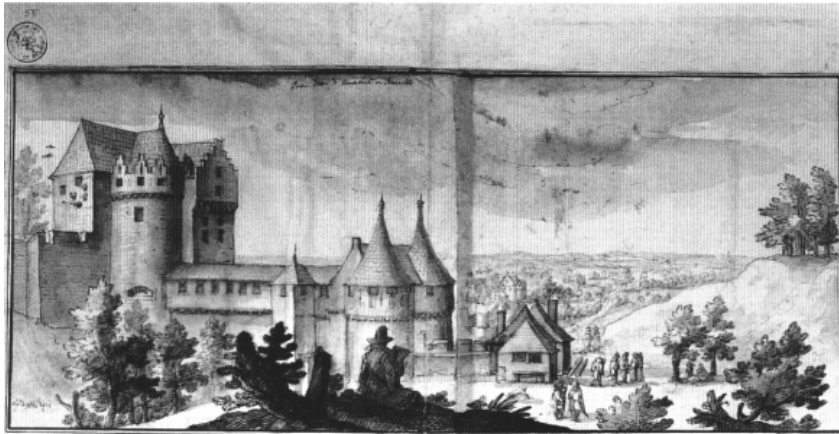
⁵ SCUFFLAIRE, A., “L'héraldique des communes de l'agglomération”, in STENGERS, J. (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Brussel, 1989, p. 344.

⁶ VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 32. Volgens de auteur zou in Sint-Joost-ten-Node deze weg samenvallen met het huidige tracé van de Poststraat. Deze stelling is niet bewezen. Ons inziens kan deze oude handelsweg ook samengevallen zijn met de huidige Groenstraat of de Haachtsesteenweg (eertijds de weg naar Schaarbeek) die alleszins vanaf de 16e eeuw belangrijker waren dan het pad waarop de Poststraat werd aangelegd.



Brusselse vrijheid of “kuip”⁷ die volledig onder het gezag van de stadsmagistraten van Brussel stond.

Behalve de Keulse baan liepen er nog minstens twee andere wegen vanuit Brussel richting Schaarbeek via ten Noode. De bouw van de tweede stadsomwalling rond het midden van de 14e eeuw bracht een wijziging in hun tracé met zich mee: ze werden omgebogen naar de Keulse Poort⁸, vanaf toen de enige toegang tot dit stadsdeel.



De voormalige Schaarbeekse Poort. Tekening van R. Cantagallina uit 1613 (verzameling KMSK).

Vandaag vinden we hun beloop extra-muros nog terug in de Groenstraat, de Poststraat en de Haachtse steenweg. De bouw van de Leuvense Poort in 1357 heeft mogelijk een gunstige invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van een wijk die toen reeds tot voorbij de Maalbeek bebouwd was. Telkens de hertogen van Brabant van hun domein in Tervuren kwamen, maakten ze er een gewoonte van langs deze poort hun plechtige intrede in Brussel te doen. De bedrijvigheid buiten de stadspoort, zoals het laden en lossen van handelsgoederen heeft ongetwijfeld een aantal kroegen en herbergen in het leven geroepen.

Ten Noode vormde, met Elsene, het extra-muros gelegen deel van de parochie van Sint-Goedele. Omdat de omwalling het de inwoners buiten de muren onmogelijk maakte de sacramenten 's nachts te ontvangen, kregen ze in 1360 een eigen kapel met klokkentoren, op de plaats waar de weg naar Leuven de Maalbeek kruiste.⁹ Op dat ogenblik telde ten Noode ongeveer honderdvijftig inwoners.¹⁰

Vanaf de 14e eeuw en tot de verstedelijking van het gebied in de eerste helft van de 19e eeuw was de bewoning voornamelijk geconcentreerd langs de weg naar Leuven.¹¹ Buiten de Schaarbeekse Poort, in het vochtige lagere deel van de Zennevallei, een gebied dat bekend stond onder de naam “den Hasselt” (moeras), treffen we slechts de woningen “Helle” en “Hemelrike” of “Emaüs” aan.¹² De Maalbeek dreef twee watermolens aan die meel produceerden voor de stedelijke markt: de Donckermolen, bij de huidige Wijnheuvelenstraat en de Capsmolen in de bocht van de huidige Sint-Jooststraat. Vanaf de 15e eeuw bezat ten

⁷ *Ibidem*, p. 38. De overige gehuchten die deel uitmaakten van de kuip waren Schaarbeek, Elsene, Sint-Gillis, Vorst, Anderlecht, Molenbeek en Laken.

⁸ WAUTERS, A., *op. cit.*, p. 19. De bouw van de tweede omwalling begon in 1357. De Keulse of Schaarbeekse Poort was tot het einde van de 18e eeuw gesitueerd op een tiental meter ten westen van de plaats waar vandaag de Koningstraat de Kruidtuinstraat kruist.

⁹ Zie Leuvensesteenweg.

¹⁰ WAUTERS, A., *op. cit.*, p. 13.

¹¹ “Cette commune se compose principalement d'une quantité de jolies maisons qui bordent de part et d'autre la chaussée de Louvain”. WAUTIER, G., *Remarques curieuses et peu connues sur la ville de Bruxelles et sur ses environs*, Brussel, 1810, p. 66.

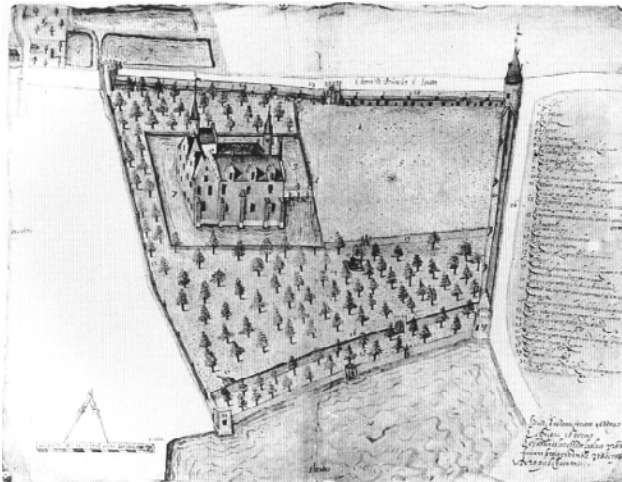
¹² WAUTERS, A., *op. cit.*, p. 67. Zie Rivierstraat.



Noode een kalkoven, waarschijnlijk in de buurt van de huidige Braemtstraat die op het vroegere Kalkovensteegje was aangelegd. De herberg den Hert, op het kruispunt van de weg naar Leuven en die naar Etterbeek bestond reeds in de 15e eeuw.¹³

1500-1700

Het pittoresk ogende Ten Noode, waaraan de naam Sint-Joost werd toegevoegd in het midden van de 16e eeuw, werd rond deze periode een belangrijke aantrekkingspool voor welgestelden. Reeds in de 15e eeuw bevond zich hier het kasteel van de hertogen van Brabant waar - zo blijkt uit een document van 1465 - Filips de Goede verschillende malen verbleef. Onder invloed van de Italiaanse Renaissance werden de "hoven van plesantie" een modeverschijnsel in heel Europa. Meestal waren deze luthoven omgeven door water en een lusttuin. Rondom werden groenten en fruit verbouwd en werd er vee gehouden.¹⁴



Het voormalig kasteel van de hertogen van Brabant, in het begin van de 17e eeuw verblijf van Charles van Croÿ, tussen de Leuvensesteenweg en de huidige Kardinaalstraat (SAB).

Twee personages die tot het Italiaans ideeëngoed aangetrokken waren en het hielpen verspreiden in onze gewesten, hadden een verblijf in Sint-Joost-ten-Node: de dichter en diplomaat J.B. Houwaert (1533-1599) en de hertog van Aarschot Charles de Croÿ (1560-1612).¹⁵ In 1560 verwierf J.B. Houwaert in de omgeving van het huidige Bossuetplein een groot domein dat hij de volgende twintig jaar systematisch uitbreidde. In 1574 liet hij er zijn "somerhuys" bouwen. Het domein, dat hij "Cleyne Venegien", Klein Venetië noemde, lag, naar eigen zeggen, in de "schoonste contreye/Die in Europa mocht sijn ghelegen". Houwaert beschreef het eigendom in tal van lyrische gedichten.¹⁶ De invloed van de Renaissance komt duidelijk tot uiting wanneer de dichter de geometrische aanleg van zijn tuinen verheerlijkt: "Sy sijn soo ordentelijck gheproportioneert/Al oftse Dedalus met den passer en hant/Selfs hadde ghebout en gheprotactteert/En of den winckelhaeck ghebruyct waer aen elcken

¹³ Zie Willemsstraat.

¹⁴ VAN DEN HEUVEL, Ch., "Holland, verstedelijkt landschap", in TAVERNE, E., VISSER, I., *Stedebouw, geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen, 1993, p. 41.

¹⁵ De geschriften van de Italiaanse architecten Alberti (1405-1472), A. Palladio (1508-1580) en V. Scamozzi (1552-1611) oefenden een grote invloed uit op de verspreiding van luthoven in Brabant. Zie BAETENS, R., "La Villa Rustica, phénomène italien dans le paysage brabançon au XVI^e siècle", in *Aspetti della vita economica medievale*, Firenze, 1985, p. 172.

¹⁶ HOUWAERT, J.B., *Pegasides Pleyn, ende Den Lust-hof der Maeghden*, Antwerpen, 1583, boek 9, p. 26. Gedeeltelijk in het Frans vertaald in VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, pp. 77-85.



cant”.¹⁷ Houwaert was ook betrokken bij de verstevigingswerken aan de stadsomwalling. Onder zijn toezicht werden in 1576 de stadspoorten voorzien van bastions.

Charles de Croÿ was in het begin van de 17e eeuw eigenaar van twee uitgestrekte domeinen buiten de Leuvense Poort. Zijn buitenverblijf lag ten noorden van de huidige Scailquinstraat en grensde aan het kerkhof van Sint-Joost-ten-Node en aan de Maalbeek.¹⁸ Bovendien had hij het bovenvermelde kasteel van de hertogen van Brabant verworven.¹⁹

In 1601 kreeg Sint-Joost-ten-Node een belangrijke rol toebedeeld in de watervoorziening van de Brusselse bovenstad. De Duitse ingenieur Georges Muller had een ingenieus hydraulisch systeem uitgewerkt om het water afkomstig van de bronnen van de Etterbeekse Broebelaar, via een waterbak aan de vijver van Sint-Joost-ten-Node, naar een niet ver van de Leuvense Poort gebouwde watertoren te pompen.²⁰

In dezelfde periode liet de stad Brussel voor haar pestlijders een aantal “buytenpesthuysskens” bouwen tegen haar verdedigingsgrachten aan, ter hoogte van het huidige Rogierplein.²¹

De voortdurende oorlogsdreiging van Frankrijk in de tweede helft van de 17e eeuw gaf aanleiding tot een verdere versterking van de Brusselse omwallingen. Een exterieur verdedigingswerk van lunetten werd tussen 1671 en 1690 rond de omwalling opgetrokken. Hun driehoekig tracé zou blijvende sporen nalaten in het stratenpatroon van Sint-Joost-ten-Node.²² Tegenover de Schaarbeekse Poort, op de strategisch ideaal gelegen uitloper van het Brabants plateau werd een hoornwerk opgesteld. Tot aan de ontmanteling van de wallen in 1782 legde dit hoekig vooruitgeschoven bolwerk beslag op het gebied dat grosso modo begrensd werd door de huidige Grensstraat en Middaglijnstraat, het eerste gedeelte van de Poststraat en de ringlaan. Het gebied buiten de muren werd met de stadspoorten verbonden via houten ophaalbruggen over de grachten, die in het hoger gelegen stadsdeel droog waren.²³

¹⁷ HOUWAERT, J.B., *Paraenesis Polita Houwardi. J.B. Houwaerts Politijcke Onderwijsinghe*, Leeuwaarden, 1614, p. 39, vs. 5-11.

¹⁸ Zie Sint-Jooststraat. Stukken van de muur en van het gewelf evenals van een grote vloer werden blootgelegd tijdens de verstedelijking van dit gebied in 1838.

¹⁹ Zie Kardinaalstraat.

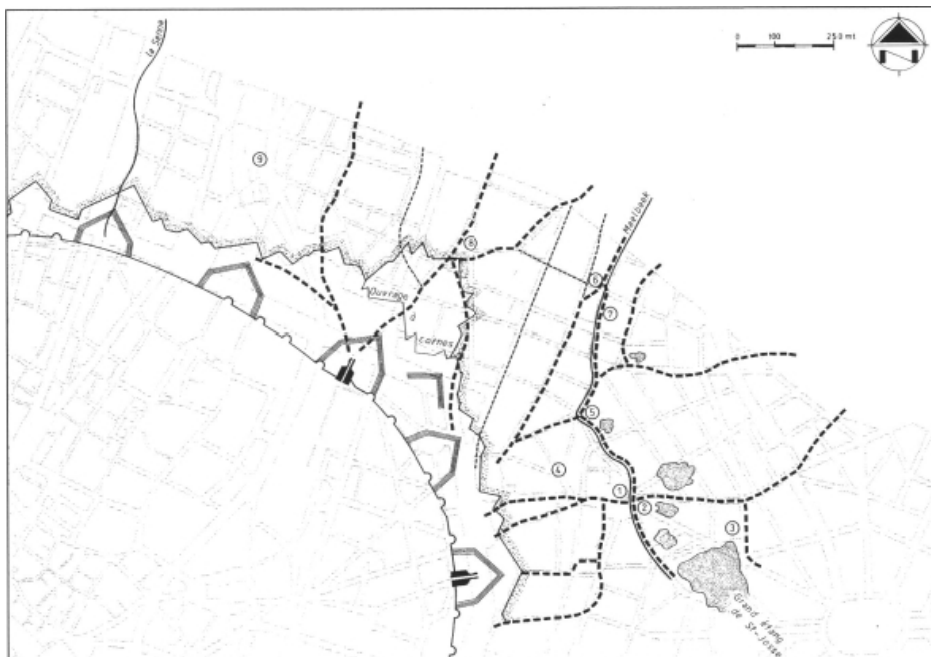
²⁰ Zie Waterkrachtstraat.

²¹ Zie Rogierplein.

²² Een lunet is een driehoekige uitbouw van een vesting. Het tracé van de vestingen kan men nog ongeveer herkennen in de Kruidtuin, de H. Fricksquare en het beloop van de Liefdadigheidsstraat.

²³ Aan de hand van enkele gravures en een 18e eeuwse beschrijving kunnen we ons een beeld vormen van de vestingen: “Les huit portes sont défendues par une avancée ou barrière [...] Comme l'entrée des portes est coupée par des fossés dont les uns sont remplis d'eau et les autres secs et profonds, l'on y bâtit de forts beaux ponts avec des garde-fous [...] Les chaussées qui y aboutissent sont relevées de beaux pavés bien entretenus et bordées d'un rang d'arbres fort droit et haut. Le Cours, qui commence à la porte de Laeken et se termine à la porte de Rivage [...] est une des plus belles promenades de l'Europe”. RAMBAUT, J.-A., *Bruxelles illustrée ou description chronologique et historique de cette ville, tant de son ancienneté que de son état présent*, Brussel, 1777, p. 7.





Schematische weergave van de voormalige gemeentelijke wegen, de versterkingen van de stad Brussel en de verdwenen gebouwen:

1. Sint-Joostkapel (14e eeuw).
2. Herberg den Hert (15e eeuw).
3. Kasteel van de hertogen van Brabant (15e eeuw).
4. Buitenverblijf van Charles van Croÿ (17e eeuw).
5. Capsmolen (14e eeuw).
6. Donckermolen (13e eeuw).
7. Zomerverblijf van J.B. Houwaert (16e eeuw).
8. Capelledriesch (15e eeuw).
9. Huis Emaüs (14e eeuw).

1700-1815

In de eerste decennia van de 18e eeuw bevonden de bovengemelde kastelen en buitenverblijven zich in een staat van verval²⁴, wellicht ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) waarvan Brussel het strijdtoneel was. Deze periode werd verder gekenmerkt door het omvormen van de smalle, kronkelende middeleeuwse wegen in moderne steenwegen.

De Franse bezetter Philippe d'Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV en Spaanse troonopvolger van Karel II, liet in het begin van de 18e eeuw uit strategische overwegingen de Leuvensesteenweg aanleggen.²⁵ Het werd één van de eerste, rechtstreekse interstedelijke wegen van het land.²⁶ Onder het Oostenrijks Bewind zagen de Schaarbeeksesteenweg²⁷ en de Etterbeeksesteenweg²⁸ het licht. Deze laatste vormde niet alleen een romantische verbinding tussen de Leuvense Poort en Etterbeek, die langs een reeks vijvers in het Maalbeekdal liep, maar sloot tevens aan op de gelijktijdig aangelegde steenweg naar Tervuren (heden de Waverssesteenweg).

²⁴ Een tijdgenoot, Cornelis Van Gestel, werpt in 1725 een nostalgische blik op de vergane glorie ("splendore deperdit") van de oude kastelen. VAN GESTEL, C., *Historia sacra et profana Archiepiscopatus Mechliniensis, Bibliopolam*, 1725, bd. 2, f° 50, geciteerd door ADELIS-TORN, B., *La maison de Croÿ*, Brussel, 1894, p. 50.

²⁵ GENICOT, L., *Histoire des routes belges depuis 1704*, Brussel, 1948, p. 9.

²⁶ VISSER, I., "Infrastructuur op een hoger plan", in TAVERNE, E., VISSER, I. (red.), *op. cit.*, p. 114.

²⁷ Zie Haachtsesteenweg.

²⁸ Zie Pacificatiestraat.



Op het einde van het Oostenrijks Bewind telde Sint-Joost-ten-Node nog geen zevenhonderd inwoners en ongeveer honderdvijftig huizen.²⁹

In 1782 beval Jozef II de ontmanteling van de stadswallen rond Brussel. De daaropvolgende jaren werden de Leuvense Poort en het hoornwerk van de Schaarbeekse Poort afgebroken.

De Franse bezetting van onze gewesten (1794-1815) bracht de totale reorganisatie van de instellingen met zich mee. De Brusselse kuip werd afgeschaft en in 1794 werd het gehucht Sint-Joost-ten-Node een zelfstandige gemeente ressorterend onder het kanton Sint-Stevens-Woluwe.³⁰ Het eerste gemeentehuis was waarschijnlijk een herberg aan de Leuvensesteenweg.³¹

1815-1830

Onder het Hollands Bewind beleefde Brussel een snelle expansie, waardoor de stad al snel begon uit te breiden buiten haar oude versterkingen. Dankzij de daling van het sterftcijfer en de plattelandsvlucht maakte de bevolking de snelste toename uit haar geschiedenis mee. Haar status van hoofdstad - die ze afwisselend deelde met Den Haag - trok een leger ambtenaren aan en in hun kielzog nieuwe industrieën, o.a. van luxeartikelen. Deze demografische toename dwong een deel van de bevolking te emigreren naar de ruimere, gezondere en goedkopere randgemeenten.

In 1810 had Napeleon reeds beslist de vroegere versterkingen te vervangen door een brede ringlaan van ongeveer acht kilometer lang. De ontwerpen, van de hand van architect-ingenieur Jean-Baptiste Vifquain, werden echter pas bij KB van 30 september 1818 goedgekeurd. De werken begonnen in januari 1819 aan de Antwerpse Poort en bereikten twee jaar later de Naamsepoort. Dit betekende echter geenszins dat de grens tussen Sint-Joost-ten-Node en Brussel werd afgeschaft. In 1816 had Willem I immers een octrooi muur laten bouwen, gevormd door een 2,5 m hoog houten traliewerk en voorzien van een diepe gracht die langs de ringlaan liep.³² De middeleeuwse poorten waren vervangen door octrooihuizen, meestal bestaande uit twee paviljoenen die met een hek verbonden waren. Hier hieven de stadsambtenaren belastingen op de naar Brussel ingevoerde goederen. Hoewel de octrooihuizen op enige afstand van de oude poorten werden opgetrokken, behielden de paviljoenen hun benaming. De octrooi muur werd een belangrijke stimulans om te verhuizen naar de goedkopere gemeenten van de Brusselse rand. Niets stond de bouwspeculanten - handelsvennootschappen of particulieren - nog in de weg om hele terreinen rond de stad op te kopen en te verkavelen. In 1824 werden de grenzen tussen Sint-Joost-ten-Node en Brussel vastgelegd op tien meter van de buitenkant van de grachten langs de ringlaan (KB van 21.11.1824).

Het zandige plateau buiten de Schaarbeekse Poort, waar voordien slechts enkele kerselaren en woningen stonden, veranderde in een paar jaar tijd in "faubourg de Schaerbeek".³³ In 1827-1828 verwierf Brussel de gronden die noodzakelijk waren voor het doortrekken van de Koningsstraat voorbij de ringlaan. De bedoeling was een monumentale as aan te leggen tussen het Koninklijk Paleis van Brussel en het Paleis van Laken. Langs de

²⁹ WAUTERS, A., *op. cit.*, p 8.

³⁰ Dekreet van 14 Fructidor, jaar III. In 1849 nam Sint-Joost de plaats in van Sint-Stevens-Woluwe als hoofdplaats van het kanton.

³¹ JACOWICK, G., *Plan routier de la ville de Bruxelles et ses environs*, 1812.

³² VERNIERS, L., "Les transformations de Bruxelles et l'urbanisation de sa banlieue depuis 1795", in *Annales S.R.A.B.*, 37, 1934, p. 109. De gracht was 3 meter breed en 2,5 meter diep.

³³ De pittoreske aanblik van dit gebied vóór de verstedelijking wordt opgeroepen in WAUTIER, G., *op. cit.*, p. 60 en in M.D.B., *Itinéraire de Bruxelles et de ses faubourgs ou guide des étrangers*, Vilvorde, 1816, p. 63.



“BuitenKoningsstraat”, zoals dit deel van de Koningsstraat tot 1851 zou heten, werden prestigieuze woningen opgetrokken waaronder het huis van architect-ingenieur J.-B. Vifquain en het Cazeaux-paviljoen, ontworpen door architect T.-F. Suys. Op het gebied van de vroegere ravelijnen, langs de pas aangelegde boulevard, verrezen nog tijdens het Hollands bewind de Kruidtuin met zijn serres en het Observatorium. Ze pasten in het beleid van Willem I die Brussel de allures van een hoofdstad wilde geven. De bouw van de “faubourg de Schaerbeek” vormt een goede illustratie van de toenmalige urbanistische principes die tot het laatste kwart van de 19e eeuw het uitzicht van de Brusselse agglomeratie bepaalden. Regelmaat en geometrie in het stratenpatroon waren de regel. Om lange perspectieven te vermijden, dienden grote verkeersassen te worden onderbroken door pleinen of plantsoenen en moesten lange straten eindigen op een monument. Het begin van een straat werd bij voorkeur ingeleid door twee symmetrische gebouwen. De Kruidtuin en het Observatorium als verfraaiing van de ringlaan, de Sint-Mariakerk in Schaerbeek ter afsluiting van het perspectief van de Koningsstraat en de driehoek gevormd door de Middaglijnstraat en de Haachtsesteenweg beantwoordden aan dit classicistisch ideaalbeeld. De bestaande wegen werden zo veel mogelijk ingevoegd binnen dit geometrisch patroon. Zo werd het tracé van de voormalige steenweg naar Schaerbeek (de huidige Haachtsesteenweg) rechtgetrokken en geïntegreerd in het verstedelijkt gebied rond de “Buiten-Koningsstraat”.³⁴ Ten westen hiervan werden de oude middeleeuwse wegen, met name de Groenstraat en de Poststraat, rechtgetrokken en verbreed. Tussen de Groenstraat en de moerassige gronden van de Zennevallei (waar nu de Brabantstraat ligt) werden een aantal straten volgens een dambordpatroon aangelegd. Het gebied ten westen van de Poststraat was volledig verkaveld en volgebouwd met kleine woningen, vaak opgetrokken in het midden van huizenblokken en slechts toegankelijk via smalle doorgangen.³⁵

1830-1850

De oude dorpskern van Sint-Joost, tot dan geprezen voor zijn “jolis jardins, fontaines, beaux étangs et jolies guinguettes”³⁶ werd verstedelijkt vanaf het einde van de jaren 1830. De creatie van de Koninginnewijk in 1838 vormde hierbij de eerste stap: op de terreinen van twee particulieren werden drie straten volgens “ganzenpootvorm” getrokken: de Saksen-Coburgstraat, de Bériotstraat en de Gemeentestraat.³⁷

De industrialisatie bracht ook de aanleg van de spoorwegen met zich mee. Toen eind 1829 de eerste plannen voor de lijn Brussel-Mechelen-Antwerpen werden ontworpen, leken de terreinen aan de oever van de Zenne aangewezen voor de bouw van het Brussels station. Ondanks hevig protest van de stad Brussel, besloot de Staat in 1833 het station aan de Groendreef op te trekken.

Niet Brussel maar Mechelen werd aanvankelijk uitgekozen als knooppunt van het nieuwe spoorwegnet. Het was echter onvermijdelijk dat de hoofdstad deze rol op zich zou nemen. De halte aan de Groendreef werd dan ook al snel te klein bevonden. Uitbreidingsmogelijkheden waren evenwel beperkt vanwege de woekerprijzen van de omliggende terreinen. Daarop werd het oorspronkelijke ontwerp van 1829 terug te voorschijn gehaald. In 1839 kocht de staat zeven hectare weiland tegenover de Nieuwstraat die

³⁴ Zie Haachtsesteenweg.

³⁵ De voormalige Postallee.

³⁶ *Indicateur belge ou guide commercial et industriel de l'habitant et de l'étranger dans Bruxelles et la Belgique pour l'an 1838-39*, Brussel, 1839, p. 132.

³⁷ Zie de Bériotstraat, Saksen-Coburgstraat en Gemeentestraat.



datzelfde jaar nog doorgetrokken werd tot aan de ringlaan, waar een nieuwe poort gebouwd was.³⁸

Het KB van 2 september 1840 keurde het plan goed voor de creatie van een nieuwe wijk rond het Noordstation, de “faubourg de Cologne”. Het Noordstation, gebouwd tussen 1841 en 1847 naar ontwerpen van architect F. Coppens, was van de ringlaan gescheiden door het Natieplein (place des Nations), het huidige Rogierplein.³⁹ Dit honderd meter brede plein werd bebouwd met gelijkaardige constructies in neoclassicistische stijl. Van hieruit vertrokken twee brede straten, de Vooruitgangstraat en de Brabantstraat, langs het station.⁴⁰ Drie dwarsstraten van de Vooruitgangstraat verleenden toegang tot de “faubourg de Laeken” via bruggen over de Zenne. Ten oosten van de Brabantstraat ontwikkelde zich een dambordpatroon vanuit drie straten die daar op het einde van het Hollands bewind waren aangelegd. De speculatiegolf die het project van het Noordstation had teweeggebracht, bracht de verstedelijking van dit gebied in een stroomversnelling. In 1840 waren er al honderd nieuwe huizen gebouwd.⁴¹

Vijftien jaar was voldoende om Sint-Joost, dat bekend stond als één van de mooiste en meest idyllische plekjes van het Brusselse, in een dichtbevolkte voorstad te veranderen. Tussen 1831 en 1846 nam de bevolking toe van 3.077 tot 14.850 inwoners.⁴² De ringlaan was in 1840 buiten de tolmuur reeds volledig bebouwd vanaf de Zenne tot aan de Naamse Poort.⁴³ Verder telde de gemeente tientallen kleine en middelgrote ondernemingen en opslagplaatsen, voornamelijk in de nabijheid van het Noordstation en het kanaal van Willebroek.⁴⁴ Ook de gasverlichting voor privé- en openbaar gebruik die in 1845 zijn intrede deed⁴⁵, getuigde van de snelle ontwikkeling van de gemeente.

³⁸ De verlenging van de Nieuwstraat tot aan de ringlaan was al in 1829 voorzien. VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 128.

³⁹ Zie Rogierplein.

⁴⁰ Kruisvaartenstraat, G. Matheusstraat en Weldadigheidsstraat.

⁴¹ *Bulletin communal de Saint-Josse-ten-Noode*, 1840, p. 11.

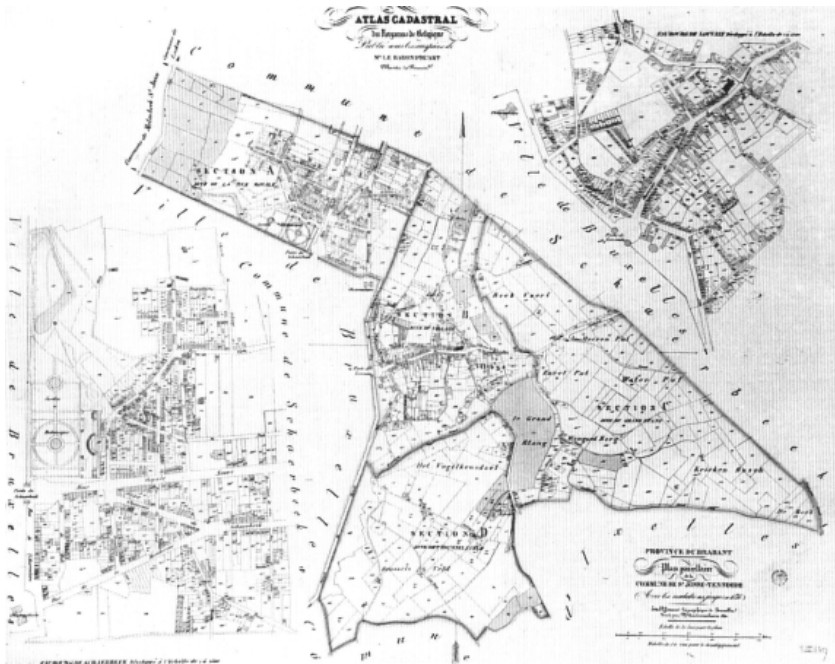
⁴² Het aantal huizen liep op van 354 in 1834 tot 2403 in 1846 waarvan 1449 huizen in het nieuw aangelegde gebied tussen de Koningsstraat en de Zenne, 534 in de wijk achter het Observatorium en 420 in de kadastrale sectie Leuvense Poort en Leopoldswijk: VERNIERS, L., *op. cit.*, p. 173. In 1840 heerste er een euforische stemming in de gemeenteraad. Tevreden blikte men terug op het voorbije decennium: “Il n'y a qu'une dizaine d'années les rues, aujourd'hui pavées, n'étaient que des chemins de terre, frayées à travers champs et dont la plupart n'étaient pas nivelées [...] Il y a déjà 100 réverbères, toutes les rues en sont pourvues”, in *Bulletin communal de Saint-Josse-ten-Noode*, 1840, p. 11.

⁴³ VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 172.

⁴⁴ De telling van 1846 geeft ons een beeld van de industriële activiteit, met inbegrip evenwel van het deel dat bij Brussel zal worden aangehecht: “4 moulins à eau, dont 1 servant à la machine hydraulique et 1 à scier le marbre; 1 vinaigrerie, 2 fabriques de chocolat, 2 imprimeries, 1 fonderie de caractères, 2 fabriques d'encre typographique, 2 imprimeries et ateliers de relieur, 2 grandes menuiseries, 4 carrosseries, 3 fonderies de fer, 1 fabrique de mécanique, 2 fabriques de poterie, 1 fabrique de clous, 2 fabriques de vernis, 2 filatures de coton, 2 passementeries, 6 fabriques de dentelles, 1 usine au gaz, 1 factorerie de pianos, 3 savonneries etc. Zie WAUTERS, A., *op. cit.*, p. 8.

⁴⁵ VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 180. De gasfabriek Semet (zie Marktstraat) verbond er zich toe 250 gaslantaarns aan te brengen ter vervanging van de 155 olielampen alsook leidingen te plaatsen om particulieren van gas te voorzien. Brussel schakelde reeds in 1819 over op gasverlichting. Zie MARTINY, V.G., in *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Stad Brussel. Binnenstad*, vol. 1, p. XVII.





Ph. Vandermaelen, Atlas cadastral du Royaume de Belgique, Saint-Josse-ten-Node, 1836 (Koninklijke Bibliotheek Albert I).

1850-1914

De stad Brussel had een halve eeuw lang de belangrijkste infrastructuurwerken in de Brusselse rand gefinancierd, zoals het doortrekken van de Koningstraat. Dat was echter steeds gebeurd met in het achterhoofd de mogelijke aanhechting van de omliggende gemeenten.⁴⁶ Toen in het midden van de 19e eeuw het ideaal van de gemeentelijke autonomie de bovenhand kreeg, eiste Brussel, ter compensatie van de aanlegwerken van de Wetstraat, de aanhechting van de Leopoldswijk. Zo verloor Sint-Joost-ten-Node op 7 april 1853 meer dan de helft van zijn grondgebied, meer bepaald 142 van zijn 253 hectare tellend territorium.⁴⁷

Uit hygiënische overwegingen werden gedurende de tweede helft van de 20e eeuw een aantal wijken heraangelegd. De vraag naar heropbouw van de ongezonde wijken werd nog kracht bijgezet toen er in 1848-1850, 1854 en 1856 cholera-epidemieën uitbraken. Volgens de wet van 1 juli 1858 inzake onteigening kon overigens alleen sanering ingeroepen worden als reden voor onteigening.⁴⁸ Zo verdwenen de laatste boerderijen in de nabijheid van de Leuvense Poort, wegens overlast voor de omringende woningen en, in het bijzonder, voor de handelaars die vreesden dat de notabelen hierdoor zouden wegtrekken. Stilaan werden ook de talrijke, te midden van woonblokken gelegen, impassen met arbeidershuisjes afgebroken. Soms werden ze vervangen door gebouwen van openbaar nut, zoals scholen of, later, door sociale-huisvestingscomplexen en zelfs een zwembad. De bouw van het gemeentelijk slachthuis in 1852 aan het huidige Bossuetplein en de aanleg van de Liedekerkestraat in 1858 maakte een nieuwe verstedelijkingsgolf van de faubourg in oostelijke richting mogelijk. De beslissing (1856) om de Maalbeek te overwelven en in riool om te vormen hielp mee deze uitbreiding te verwezenlijken. De onteigening van de laatste werkzame watermolens

⁴⁶ JACQUEMYS, G., *Histoire contemporaine du grand Bruxelles*, 1936, p. 69.

⁴⁷ VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 187.

⁴⁸ Over de juridische aspecten van de stedenbouw in de 19e eeuw, zie GODDING, P., "L'évolution de la législation en matière d'urbanisme en Belgique au XIX^e siècle", in *Steden in Ontwikkeling, 19de en 20ste eeuw*. Handelingen van het 10de Internationaal Colloquium te Spa, Gemeentekrediet, Brussel, 1982, p. 27.



vormde het sluitstuk van deze werken. De overwelving van de beek moest vermijden dat er in de toekomst nog overstromingen waren ten gevolge van de stijging van het waterpeil. Het water in de beek was door de bevolkingstoename en de industriële ontwikkeling immers sterk vervuild geworden. Maar door de drooglegging van de vijvers die eertijds dienden als natuurlijke overloop bleef de Maalbeek bij hevige regenval overstromen.

De werken brachten ook de aanleg van nieuwe straten met zich mee, zoals de Hoestraat die in 1861 verbonden werd met de drie jaar eerder geopende Liedekerkestraat. Rond die tijd ontwierp de gemeenteraad ook een algemeen rooilijnenplan voor de toekomstige Oostwijk. Talrijke, vaak zeer ambitieuze projecten zagen het licht.⁴⁹ Maar de spoorweglijn die over dit deel van de gemeente liep, dwarsboomde evenwel alle plannen waardoor de verstedelijking van deze wijk een vertraging van meer dan dertig jaar opliep. Het uiteindelijke stratenplan, goedgekeurd bij KB van 18.10.1869, was herleid tot een eenvoudig dambordpatroon.

Met de afschaffing van het octrooirecht in 1860⁵⁰ werden de octrooimuren en -paviljoenen aan de Schaarbeekse en Leuvense Poort neergehaald. Op de plaats van de voormalige Leuvense Poort behield Brussel zich het recht om er een plein aan te leggen, het latere Madouplein. Rond die tijd werden ook de grachten gedempt en werd de vroegere omloop geïntegreerd in de boulevard.

In 1867 werd een nieuwe wet gestemd die onteigeningen toeliet wegens verfraaiing en stadsuitbreiding.⁵¹ Zo kon de wijk van de Leuvensesteenweg, rond het pas aangelegde Sint-Joostplein verder gemoderniseerd worden. In plaats van een gesloten plein zoals gebruikelijk was in de 18e eeuw, werd gekozen voor een open plein. Hoewel de plannen van het begin van de jaren 1860 dateren, werd het Sint-Joostplein pas een twintigtal jaar later aangelegd, samen met een grote markthal die ontworpen was door J.-J. van Ysendyck (1878). Dezelfde architect was ook belast met de afwerking van de nieuwe Sint-Joostkerk waarrond het gelijknamig plein zich ontwikkelde. De Willemsstraat en de Tweekerkenstraat die in de middenas van de kerk waren aangelegd, zorgden voor een verbinding met de nieuwe Noord-Oostwijk en de zich volop ontwikkelende Leopoldswijk. Zoals haar naam laat te kennen geven, moest de Tweekerkenstraat, waarvan het tracé onderbroken werd door de Wetstraat, oorspronkelijk de Sint-Joostkerk verbinden met de Sint-Jozefkerk, in het hart van een van de meest welstellende wijken van Sint-Joost.

Door de aanleg van de Noord-Oostwijk in de jaren 1880⁵² werd de spoorlijn tussen het Noord- en het Luxemburgstation een honderdtal meter verschoven; het tracé zou pas in 1952 overweld worden. In 1885 werd de "Statie van de Leuvenschen Steenweg" ingehuldigd. De rondom gelegen wijk, in het hoger gelegen deel van de gemeente, onderging hierdoor een aantal ingrepen. Twee brede lanen werden aangelegd, de eerste op de voormalige ligging van de spoorlijn - de huidige Jottrandlaan en G. Petrelaan -, de tweede laan aan weerszijden van het spoorwegtracé, de actuele Vier Septemberdagenlaan. Aan het uiteinde van de twee lanen werd een groot plein ontworpen, de huidige A. Steurssquare. Met

⁴⁹ Een zeer ambitieus ontwerp, van de hand van gemeentelijk wegeninspecteur J. Jacobs, voorzag in een groot rechthoekig plan gelegen tussen de spoorlijn en de grens met Schaarbeek, van waaruit acht straten in stervorm uitstraalden. De hoofdas van het ontwerp werd gevormd door een lange straat tussen het Houwaertplein en het Daillyplein. Het ontwerp werd goedgekeurd in de gemeenteraadszitting van 13.5.1862 maar kon uiteindelijk niet uitgevoerd worden vanwege de vele noodzakelijke spoorwegovergangen.

⁵⁰ Wet van 18.7.1860, VAN BEMMEL, E., *op. cit.*, p. 197.

⁵¹ In 1868 diende de gemeente verschillende ontwerpen in waarvan de meeste verwezenlijkt werden. BESME, V., *Rapport fait à Monsieur le Gouverneur du Brabant sur la situation de la voirie dans les faubourgs de Bruxelles, année 1868*, Brussel, 1869.

⁵² De uitbreiding van de Leopoldswijk in noordoostelijke richting werd tot dan toe belemmerd door de spoorlijn ("chemin de fer de ceinture") die het gebied doorkruiste. GARSOU, J., *Jules Anspach, bourgmestre et transformateur de Bruxelles (1829-1879)*, Frameries, 1942, p. 88.



deze werken werd de laatste hand gelegd aan de verstedelijking van Sint-Joost.⁵³ In die periode werden ook verschillende impasses heraangelegd tot straten.⁵⁴

In 1885 tekenden Brussel en Sint-Joost een overeenkomst waarin de grenzen tussen de twee gemeenten aan de rand van de boulevard werden vastgelegd. Dit maakte een einde aan een sinds 1824 bestaand grensdispuut.⁵⁵ Tien jaar later kreeg Sint-Joost ook het gebouw en de omringende tuinen van het vroegere, naar Ukkel verhuisde Observatorium in zijn bezit.⁵⁶ Aanvankelijk dacht de gemeente eraan hier het nieuwe gemeentehuis te huisvesten, aangezien het oude aan de Sterrenkundelaan veel te klein geworden was. De bevolking was immers sterk toegenomen en telde rond de eeuwwisseling meer dan dertigduizend inwoners, een recordcijfer.⁵⁷ Maar uiteindelijk werd gekozen voor de uitbreiding van het oude gemeentehuis dat de gemeente in 1868 had aangekocht van de vioolvirtuoos Charles de Bériot. Het volledig verbouwde gemeentehuis werd ingehuldigd in 1911.

Van het interbellum tot heden

Het uitzicht van Sint-Joost onderging geen noemenswaardige veranderingen tijdens het interbellum. Er werden enkel een paar nieuwe panden bijgebouwd. Door hun afmetingen, gaven deze huisvestingscomplexen en kantoorgebouwen wel te kennen hoe de wijken zich in de toekomst zouden ontwikkelen. Een nooit uitgevoerd ontwerp van een wolkenkrabber met meer dan dertig verdiepingen aan de Schaarbeekse Poort geeft de draagwijdte aan van deze evolutie. Rond die tijd liet de gemeente onder meer een school bouwen in de Overvloedstraat en een openbaar zwembad en sociaal-huisvestingscomplex in de Sint-Franciscusstraat. Deze constructies brachten de verdwijning van talrijke impasses met zich mee, de laatste getuigen van hoe het arbeidersleven er in het midden van de 19e eeuw uitzag.

De Noord-Zuidwerken die voor de Tweede Wereldoorlog een aanvang hadden genomen, werden na de oorlog verdergezet en tastten het stedelijk weefsel rond het Rogierplein aanzienlijk aan. Door de graafwerken aan de spoorlijnverbinding moesten vele huizen afgebroken worden. De gehele vroegere Spoorwegstraat en delen van de Linnéstraat en Sint-Lazarusstraat verdwenen. Langs de spoorweg werd de brede Sint-Lazaruslaan aangelegd die al snel bebouwd zou worden. In 1956 werd het oude Noordstation aan het Rogierplein afgebroken. In 1958 nam een appartementsgebouw van bijna dertig verdiepingen, het Internationaal Rogiercentrum, zijn plaats in. In die periode vond ook de inwijding van het nieuwe, iets noordelijker gelegen station plaats, op het grondgebied van Schaarbeek. Naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1958 veranderden de boomrijke boulevards in stedelijke autowegen. Ook kreeg Sint-Joost een expresweg, de Victoria Reginalaan, ten koste van het lager gelegen deel van de Kruidtuin die, door de werken aan de Noord-Zuidverbinding, al een stuk verloren had. In de jaren zestig

⁵³ Rond 1866 had Sint-Joost-ten-Node nog nauwelijks 5% landbouwgrond - de helft van Brussel - 15 jaar later nog 1 % en in 1895 niets meer. DE WAHA, M., "Quelques éléments sur la vie rurale dans les environs de Bruxelles au XIX^e siècle", in STENGERS, J., *op. cit.*, pp. 328-329.

⁵⁴ Zie Gildenstraat, Tiberghienstraat, Kleine-Dalstraat, Braemtstraat, de Bériotstraat, de Bruynstraat en Verboeckhavenstraat.

⁵⁵ WAUTERS, A., *Pièces relatives au litige existant entre la ville de Bruxelles et la commune de Saint-Josse au sujet de leurs limites respectives*, Brussel, 1894, p. 25.

⁵⁶ Wet van 9 januari 1897. DU JACQUIER, Y., *Saint-Josse-ten-Noode au temps des équipages*, Terhulpen, 1963.

⁵⁷ In de loop van de 20e eeuw blijft de bevolking dalen: in 1930 telde Sint-Joost-ten-Node nog 30.917 inwoners, in 1961, 24.463, in 1988 nog slechts 20.879. De laatste jaren valt er een lichte stijging te bemerken, met 21.459 inwoners in 1993. Zie DE CORTE, S., DE LANNOY, W., "Migraties in Brussel en zijn randgebied in de periode 1988-1992", in WITTE, E., *Brusselse Tema's*, dl. 1, *De Brusselse Rand*, pp. 88-107.



verveelvuldigde het aantal bouwprojecten zich, voornamelijk langs de ringlanen, waar talrijke kantoorgebouwen werden opgetrokken. Het P.S.-gebouw (1954) aan de Schaarbeekse Poort en het Internationaal Rogiercentrum (1958) dienden daarbij als voorbeeld. Deze nieuwe stedenbouwkundige ontwikkeling werd in sterke mate bepaald door de principes van hoogbouw, scheiding van functies en aanpassing aan het snel groeiende autoverkeer zoals ze in de jaren 1930 door de „Congres internationaux d'Architecture moderne" verkondigd werden. Het Manhattanplan, dat alleen al op het grondgebied van Sint-Joost tien hectare besloeg, niet ver van het Rogierplein, vormde in dit opzicht wel het meest ambitieuze project. De oliecrisis van 1973 deed het aanvankelijk enthousiasme van de projectontwikkelaars echter snel bekoelen en de Noordwijk werd in een compleet desolate toestand achtergelaten waarvan het nog niet volledig hersteld is. In de jaren 1980 ontwierpen de betrokken gemeentes - Brussel, Schaarbeek en Sint-Joost - bijzondere plannen van aanleg (BPA's) voor dit gebied die duidelijk opmerkelijk veel bescheidener waren dan het oorspronkelijke project.⁵⁸

De BPA's, die in de jaren 1960 de inplanting van kantoorgebouwen sterk aanmoedigde, sloeg in de jaren 1980 een andere richting in. Zo wil het BPA van de Koningsstraat (1981) nieuw leven inblazen in deze belangrijke verbindingsas door haar oorspronkelijk karakter - afmetingen, stijl van de gevels - terug te respecteren.⁵⁹ De renovatie van de Kruidtuinwijk in 1979 gebeurde in dezelfde geest: het beleid ten aanzien van stedenbouw en patrimonium nam een nieuwe wending.⁶⁰ De vernieuwing van het Palace Hotel in 1982 en van de A. Steurssquare in 1986-1988 volgden deze weg.

⁵⁸ *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la commune de Saint-Josse-ten-Node*, 1981, p. 7. Zie E. Jacqumainlaan.

⁵⁹ Over de vernieuwing van de Koningsstraat zie: *Koningsstraat. Bijzonder stadsrenovatiebeleid in de Brusselse agglomeratie. Studie voor een operationele fase. Bijzonder beschermingsplan*, St.-Lukasarchief, 1984.

⁶⁰ Het betreft het gebied begrensd door de Kruidtuinstraat, de Musinstraat en de Sint-Franciscusstraat. Een vastgoedmakelaar had in de jaren 1970 meer dan de helft van het grondgebied van de vijf woonblokken verworven en liet stelselmatig de wijk verkrotten om er kantoren en luxueuze woningen op te trekken. In 1979 kocht de Regie van de Agglomeratie de gebouwen op en begon aan de renovatie van de wijk, een werk dat in 1988 werd verdergezet door de gemeente. Zie de brochure *De Kruidtuinwijk* in de reeks "De nieuwe Gezichten van Brussel. Informatiebulletin over de renovatiezones", uitgegeven door de dienst Ruimtelijke Orde van het Brussels Gewest, s.d.

